

РОЗДІЛ II. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 930.2:001.8:159.923.35

Віта Коцур
(Переяслав-Хмельницький)ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНА КОГНІТИВНІСТЬ КОЗАЦЬКОГО
МЕНТАЛІТЕТУ В НАУКОВОМУ ДИСКУРСІ

У статті з'ясовується питання використання дефініцій «менталітет», «ментальність», «дух народу», «український менталітет», «козацький менталітет». Проаналізовано стан дослідження проблеми у працях науковців на зламі історії, історіографії, етнології, етнопсихології. Висвітлено загальні теоретичні основи вивчення репрезентативності національних рис українців у світоглядно-моральному портреті козацтва. У цьому контексті розглядаються особливості феноменальності українського козацтва через призму сучасних теоретико-методологічних критеріїв оцінки даного питання. Важливою складовою з'ясування козацького менталітету є праці, присвячені поширеній серед козацтва благодійній діяльності та ктиторству. Концепт української ментальності відображено через психоісторію як науковий напрямок і реальність соціуму.

Ключові слова: менталітет, ментальність, історіографія, етнопсихологія, психоісторія, українське козацтво, благодійність.

Терміни «менталітет» і «ментальність» всеохоплюючі і широко вживаються у сучасних інтелектуальних колах, публіцистиці, мас-медіа, у середовищі пересічних громадян. Вони несуть у собі велике смислове навантаження і викликають значний інтерес дослідників із різних галузей гуманітарних наук. Він викликаний періодом трансформацій, в який живе сучасна Україна, поступово звільняючись від нашарувань радянської епохи, заборон на вивчення тієї чи іншої проблематики, особливо що стосувалося українознавчих студій, питань етнодержавознавства та етнопсихології. Це пов'язано з тим, що наукові пошуки в цій галузі дозволяють по-іншому осмислити минуле народу, етногенез, відкинути хибні теорії стосовно формування нації, що дає змогу будувати подальший розвиток України.

Поняття «менталітет» потрібно розглядати на зламі кількох наук – історії, культурології, етнопсихології, етнополітології, етнодержавознавства. Термін включає в себе стиль мислення, лад і тип психічного життя народу, соціальної спільноти, склад душі, морально-етичні норми, поведінкові стереотипи та способи взаємодії з іншими спільнотами тощо. Виходячи з цього, потрібно краще з'ясувати, у чому полягала феноменальність українського козацтва, що сприяло витворенню ним особливого стилю і устрою життя, світосприйняття, права, демократії.

На думку одного з провідних етнопсихологів І.В. Данилюка, вище перерахованими питаннями сьогодні займається окрема галузь психології – етнічна. Саме цей напрямок досліджує етнічні спільноти – стійкі спільноти людей, що сформувалися, історично об'єднані спільним ареалом проживання і яким властиві відносно стабільні особливості мови, культури і психіки, усвідомлення своєї єдності і відмінності, тобто етнічна свідомість [5].

Соціальна цілісність виражає себе через людську свідомість, у якій поєднуються всі соціальні феномени. Щоб знайти пояснення трагічним поворотам в історії, недостатньо дослідити суспільно-політичні та економічні причини. Також впливають і психологічні чинники, ментальність спільноти.

Поняття «ментальність» та «менталітет» було введено в обіг американським філософом Р. Емерсоном у 1840-1850-х рр., однак активно почало використовуватися дослідниками лише у 1920-х рр. Його тлумачення мало, насамперед, містичний зміст і майже нічого спільного не мало з тим, як ця дефініція використовувалася у філософській літературі. Тому його уникали. Лише в середині ХХ ст. психологи та історики ввели його до обігу.

Проблеми менталітету певної етнокультурної спільноти були поставлені на порядок денний ще етнопсихологами ХІХ ст. – Х. Штенталем та В. Вундтом, які опублікували у 1863 р. працю «Лекції про душу людини і тварини». У 1860 р. М. Лацарус і Х. Штейнтал охарактеризували «народний дух» як щось особливе – замкнуте утворення, що виявляється у

психології схожості індивідів, котрі належать до окремої нації, а також особливостях їхньої свідомості, зміст якої може бути розкритий шляхом порівняльного вивчення мови, міфології, моралі та культури.

Епоха романтизму внесла свої корективи у дослідження «національного характеру» як феномену культури. Серед них представники різних наукових шкіл – «психології народів» В. Вундт, «психології мас» Г. Лебон, теорії архетипів К. Юнг, феноменології Е. Гуссерль, культурологічної школи та інших, які розглядали ментальність або «дух народу» як соціальний і культурологічний феномен.

Чому саме у 1920-х рр. науковці знову повернулися до вживання терміну «ментальність» стосовно «духу народу»? Це пояснюється, у першу чергу, тим, що у 1920-х рр. формуються два наукові напрямки – історико-психологічний та культурно-антропологічний, а ще – саме у 1922 р. побачила світ праця Л.Леві-Брюля «Примітивна ментальність». Його наступник Ж. Лефевр у 1930-х рр. типологізував ментальність як колективну та індивідуальну. У 1940-х рр. завдяки виходу в світ праць «Апологія історії або ремесло історика» М.Блока та «Проблема зневіри в XVI столітті. Релігія Рабле» Л.Февра, ментальність постає чимось, що балансує на межі ідеології, утопії, індивідуального та колективного.

Сьогодні досить поширеними є теорії про спадковість рис національного характеру та менталітету. Йдеться, у першу чергу, про вчення К. Юнга про архетипи колективного несвідомого, відповідно до яких підсвідома ділянка психіки людини містить приховані сліди пам'яті про історичний досвід. У 2013 р. вийшла збірка його статей 1933-1935 рр. «Архетипи і колективне несвідоме», у яких автор розвиває одні з найважливіших елементів аналітичної теорії. Він виклав вчення про колективний рівень несвідомої частини нашої психіки і про архетипи, як вроджені універсальні структури, що складають зміст цього колективного несвідомого. Образний паралелізм, що властивий різноманітним міфологічним системам, релігіям, мистецтвам, казкам, філософським, алхімічним і науковим вченням, а також нашим снам, фантазіям та маренням, допомагає К. Юнгу виявити і описати ці архетипи [41].

Незважаючи на те, що першість у дослідженні зазначеної проблематики все-таки належить західним вченим, проте різними її аспектами цікавилися й відомі українські філософи, історики. Філософія української національної ідеї відображала специфіку світобачення та самоідентифікації, як чинники формування специфіки українського національного характеру, ще з середини XIX ст. Взаємозв'язок українського національного характеру з розвитком національної ідеї проаналізовано В.Антоновичем, М.Драгомановим, О. Потебнею, М.Грушевським. У дослідженнях О.Красовської, Г.Гетало та А. Шведової з'ясовується зміст дефініції «ментальність», розглянуто специфіку формування та розвитку української ментальності. Ці ж питання свого часу піднімалися і в працях Г.Ващенко, І.Огієнка, С.Русової, М. Стельмаховича та ін. Сформованість ментальності українського народу на конструктивних духовно-творчих джерелах, на силі гуманізму, любові до життя та відображення самої структури ментальності розглядалася у дослідженнях О. Вишневського, П.Кононенка, М.Пірен. Вивченням «національного характеру» українців займаються Х.Василькевич, П. Гнатенко, Г.Лозко, В. Киричук, О. Нельга, Л.Орбан-Лембрик. Науковці окреслюють «національний характер» як своєрідне специфічне поєднання типових рис у конкретних історичних і соціально-економічних умовах буття нації, уявлення народу про себе. «Національний характер» проявляється у відносинах та ставленні до інших етносів, у цілеспрямованості, вольових якостях, поведінці, манерах, жестикуляції. Ментальність та «національний характер» виявляються у діяльності, мові, мистецтві, побутовій культурі.

Грунтовно особливості української ментальності проаналізовано у публікації Р. Сойчук. Як зауважує дослідниця, душа людства є незбагненою, неправильно протиставляти загальнолюдські та національні цінності. Авторка наводить слова філософа М. Бердяєва, які характеризують загальнолюдську цінність: «Людина входить у людство через національну індивідуальність як національна людина, а не абстрактна (...) Національна людина – більша, а не менша, ніж просто людина, в ній родові риси людини взагалі й ще риси індивідуально-національні...» [31, с.28]. Закодована на рівні підсвідомості, зафіксована в традиціях, звичаях та мові інформація крізь віки зберігає особливі риси українського національного характеру: гармонію, виваженість, працьовитість, миролюбність, лірику, гумор, індивідуальність і хазяйновитість, справедливість.

Р. Сойчук, поділяючи погляди О. Киричука, виокремлює такі ознаки, властиві менталітету українського народу: 1) емоційність, переважання чуттєвості над волею та інтелектом; 2) анархічний індивідуалізм проявляється у прагненні до свободи, без належного стремління до державності; нестача дисциплінованості, самодисципліни, самоорганізованості; 3) надмірна сентиментальність, чутливість, обрядовість; 4) зосередженість на проблемах внутрішнього особистісно-індивідуального світу [31, с. 29].

Відомий український соціолог М. Пірен, автор кількох десятків досліджень, присвячених проблемам ментальності, зауважує, що потрібно повернутися обличчям до своїх пращурів, до їхнього світовідчуття, як воно формувалося, повернути собі історичну пам'ять, пізнати свої традиції, глибше розуміти свої культурні архетипи. Іншими словами, потрібно зрозуміти, що саме вплинуло на формування тих, чи інших рис характеру українців, звідки взяли моральні принципи, певні негативні риси, які заважають національному поступу сучасної України [20]. Українці мусять знати добре себе, щоб знати, що саме заважає їм розвиватися.

Науковець звертає увагу на те, яку роль у формуванні сучасної політичної еліти відіграють чинники ментального характеру, рівень національної самосвідомості: «...нація має минуле, сучасне і майбутнє. Вона надихає людей на підпорядкування спільній долі, допомагає особистості дістати особисте відновлення і гідність у національному розвитку» [23, с. 64].

Сучасні українські дослідники все частіше звертають увагу на проблеми використання різних дефініцій при дослідженні менталітету. Так, В.Крячко, автор книги [14], присвяченої дослідженню української ментальності, контекстів її формування, характеристик основних її рис, звертає увагу на часту плутанину, коли «ментальність» і «менталітет» помилково ототожнюють. Посилаючись на значну кількість англійських довідкових видань, В. Крячко намагається якнайповніше окреслити зміст терміну «менталітет», який розглядається ним як властивість розуму, що характеризує окремого індивіда або клас індивідів, узагальнення всіх характеристик, що визначають розум, настанови, настрої, стан розуму. Порівнявши англійський і німецький аналоги терміну «менталітет» із французьким, науковець робить висновок, що вони вповні не відповідають тому всеохоплюючому «mentalite» (з фр. – умонастрій). Таким чином, йдеться про склад мислення, ступінь колективної чи індивідуальної свідомості. Отже, менталітет практично ідентифікується з масовою суспільною свідомістю. На думку В.Крячко, не можна ототожнювати менталітет із ментальністю як характеристикою специфіки суспільної свідомості [14, с.13]. Автор стверджує: «Ментальність – це спільне «соціальне оснащення» суспільства, яке забезпечує конкретне світосприйняття його членів та конституює поведінку індивідів, соціальних груп, макроспільнот в об'єктивному процесі динаміки соціуму» [14, с.19].

За останні роки у понятійному апараті української науки закріпилися терміни «менталітет» та «ментальність». При цьому, згадані терміни набували різних відтінків, що залежало й від того, з якого історіографічного «поля», – західноєвропейського чи російського, – вони проникали в українську думку. Н. Яковенко зазначила, що поняття «менталітет» або «ментальність» «... передає комплекс основних уявлень про навколишній світ, властивий свідомості людей тієї чи іншої епохи» [42, с.6].

А. Фурман розглядає українську ментальність із предметних позицій як надскладне явище і як психокультурний образ української нації, обґрунтовуючи два вихідних концепти її аналізу: а) в історико-психологічному контексті розвитку культури і б) у загальній логіці розгортання буденного життя людей і народів. Вбачаючи у ментальності ключовий стрижень формування особистості, дослідник вважає, що відродити українство можливо лише шляхом ефективного використання ментальних передумов і типових психологічних властивостей українців для мобілізації державо- і суспільствотворчих процесів [37, с.7]. Без вивчення ментальності та урахування досвіду минулих поколінь неможливо побудувати ефективну систему виховання та освіти. Вона має бути зорієнтована на ті освітні системи, які вичерпно враховують конструктив, ментальність, духовний досвід, свободу, віру, зауважує автор, адже особистість можна формувати на власних ментальних надбаннях.

Отже, «ментальність» додає духовному життю той національний колорит, без якого суспільна свідомість набуває ознак всезагальної абстрактної схеми. Поняття «культура», «духовне життя» і «ментальність» хоча і є близькими за змістом, не можуть замінити одне одного. Навпаки, їх використання забезпечує максимальне охоплення духовної сторони

історичного процесу. Ці поняття є ключовими, тому саме на їх основі ми будемо етнопсихологічне та історіософське осмислення феномену козацтва.

Ставлячи завдання показати рівень історичного, історіософського та етнопсихологічного осмислення феномену українського козацтва, ми виходимо з бачення історичного процесу крізь призму ментальності людини, її духовного світу, аналізу її ролі в суспільно-політичних, економічних та культурних процесах, що є однією з традиційних методологічних засад світової історіософії. С. Франк наголошував, що історія є великим драматичним процесом втілення, розгортання в часі й зовнішньому середовищі духовного життя людства [36]. Англійський історик Р.Дж. Коллінгвуд розглядав історію як пізнання духу, тому події цікавлять історика лише у тій мірі, в якій вони розкривають нам думки, становлять контекст, для того, щоб зрозуміти справжню мотивацію поведінки, вчинків історичних постатей, що є предметом його наукового пошуку [7].

Зауважимо, що вибір методологічних підходів нам доводиться робити у досить своєрідній ситуації, що характеризується високим рівнем дискусійності. Суть дискусій зводиться передусім до співвідношення на пострадянському історіографічному просторі марксистської і немарксистської, «традиційної» і «нової» методологій. Ознакою нашого часу є те, що українські дослідники беруть все активнішу участь у обговоренні теоретико-методологічних проблем сучасної науки, особливо, що стосується питань ментального характеру.

Зв'язок теми дослідження з проблематикою історії України, філософії, психології та соціології обумовив звернення до праць вітчизняних та зарубіжних дослідників, які в тій чи іншій мірі торкалися аналізу феноменальності доби козацтва в історії України, її впливу на ментальність сучасних українців. Автором роботи використано такі методи дослідження: типологізації – для розробки засадничих концептів поняттєво-категорійного апарату, для визначення теоретико-методологічних засад розуміння національної ментальності, її окремих елементів у соціологічній, історичній та психологічній літературі; описовий, системний і функціональний – для аналізу стану наукових досліджень проблем етнопсихології; для окреслення факторів, які впливали на формування менталітету козацтва і яким чином світогляд, морально-етичні засади та переконання запорожців позначилися на формуванні сучасного світосприйняття та самоусвідомлення українців. Також автором застосовано методи теоретичного моделювання та системний – для здійснення екстраполяції у контексті теоретичної рефлексії української ментальності в дослідженнях вітчизняних та зарубіжних науковців.

Оскільки в роботі також здійснено історіографічний аналіз праць, присвячених феномену козацтва, реконструкції його морально-етичного та світоглядного портрету, то потрібно зауважити, що для цього застосовано антропологічну методологію [6]. Її прихильники вважають, що центральне місце в історії має посісти людина як дієва соціальна істота, зі своїми ідеями і уявленнями, почуттями, переконаннями. Наголосимо, що такий своєрідний людиноцентризм має для української історіографії особливе значення.

Ведучи мову про безпосередній предмет дослідження – сутність феномену козацтва як явища, через призму його світоглядно-морального портрета як політичної еліти, питання репрезентативності в ньому національних рис, чинників, які визначали його формування та еволюцію, потрібно зауважити про відсутність фундаментальних досліджень з історії, психології, соціології, культурології, в яких комплексно розглядалися б ці питання. Може йтися лише про дослідження окремих аспектів у працях Н. Марченко, Н. Мельник, М. Обушного, О. Рубан, М. Пірен, І. Поліщук, В. Рибалки, В. Савчинського, Р. Сойчук [17; 18; 19; 28; 21-22; 24; 27; 29; 31]. Наукову цінність при дослідженні зазначеної теми становить і етнопсихологічне дослідження Н. Мельник [18]. Автором здійснено аналіз народних переказів про запорозьких козаків з точки зору репрезентації в них рис українського національного характеру. Як стверджує Н. Мельник, доба козаччини залишила свій відбиток на народних смаках, уподобаннях, створила свій ідеал чоловіка-оборонця вітчизни, активного, дієвого, відданого своїй меті, який був готовий до різних випробувань, самопожертви. У статті також описуються надприродні здібності козаків, якими народ наділяв їх за мужність, відважність та велику силу волі. Крім того, зауважується, що козацтво зуміло виробити особливі етико-естетичні норми, які ґрунтуються на осмисленні людини, її життя з громадської точки зору. Н. Мельник відтворює не рафінований образ козака, а показує й те, що ці мужні воїни були чутливими, вразливими до почуттів, страждань, людського болю, також мали людські слабкості.

І. Поліщук розглядає елементи козацького менталітету у контексті традиційного українського світосприйняття і світовідчуття. Проаналізовано основні характерні риси – егалітаристська налаштованість, що, за її словами, проявилася у «запеклій боротьбі за збереження козацьких вольностей». Проте, як зауважує дослідниця, ідея рівності переважила над розумінням необхідності відстоювання державної незалежності як гаранта свободи [24, с.630].

У праці Р. Сойчук проаналізовані моральні якості, якими володіли козаки. Зокрема, авторка звертає увагу на дуже важливі чинники – релігійність та звичаєве право, які визначали світосприйняття, військовий побут, судочинство, моральні «стовпи» Січі [31]. Козацтво змогло акумулювати найкращі здобутки у підготовці воїнів, які використовувалися середньовічними лицарями в Європі, і створити власну систему фізичного та психологічного вишколу бійців. Вони витворили козацький кодекс честі, який передбачав не лише володіння усіма видами зброї, уміння вести бій, фізичну загартованість, витримувати екстремальні ситуації, орієнтуватися на місцевості, але й дотримання жорстких моральних засад – наполегливість, витривалість, невибагливість, взаємодопомога, готовність віддати життя. Про генезу етикету, який діяв на Запорозжжі, неписані правила, яких дотримувалися козаки, йдеться у дослідженні В. Рибалки та І. Гавриш [27].

Ретельніше ця проблематика або її окремі питання проаналізовані в історичних, філософських та мовознавчих дослідженнях. Йдеться про те, що феноменальність козацького менталітету та способу життя в тій чи іншій мірі цікавили істориків XIX-XX ст.: М. Маркевича, О. Лазаревського, М. Грушевського, І. Крип'якевича, Д. Дорошенка, М. Костомарова, О. Єфименко, Н. Полонську-Василенко, Д. Яворницького, В. Голобуцького, В. Брехуненка та ін.

Історію українського козацтва у контексті загальної концепції історії України висвітлено М. Грушевським [3]. Введення ним у науковий обіг значного масиву джерел створило сприятливі умови і для подальших студіювань зазначеної проблематики. Історик детально зупинився на генезі козацтва, ставленні до нього литовської та польської влади, участі запорожців у національно-визвольному русі, ставленні козаків до релігії.

У праці І. Крип'якевича, присвяченій постаті Б. Хмельницького, висвітлено й деякі питання історії козацтва, його еволюції, а також соціальної диференціації та моральні принципи [13]. Історик зауважує: «Козацтво становило окремий стан у феодальному суспільстві. Це була маса волелюбних войовників, які власними силами здобували собі землі, господарство і захищали його зі зброєю в руках. У свої ряди козаки приймали кожного охочого, не питаючи про його походження» [13, с.33].

О. Апанович наголошувала на високому рівні культури, моральності, патріотизмі козаків. Цей соціальний стан вирізнявся з-поміж інших людей своїм благородством, відважністю, фізичною загартованістю та умінням управляти своєю енергетикою. Як зауважує історик, ці риси мусили вкорінитися в нашій свідомості і стали стрижнем для формування українського менталітету [1, с.107].

Зауважимо, що серед дослідників побутує і певна неузгодженість, навіть, полярність думок стосовно морально-етичного образу козака. Робота з джерелами дозволяє науковцям спростувати штучний рафінований портрет козацтва. Йдеться про те, що все частіше руйнуються стереотипи стосовно козацтва, одним з яких, до прикладу, є повний їхній аскетизм та відсутність жінок у житті запорожців. Потрібно віддати належне науковому здобутку відомого історика О.Кривошия, присвячений козацтву [53]. Автор інтерпретує поняття «воєнна повсякденність жінок» як категорію історіографічного аналізу доби модернізму і постмодернізму, залучаючи при цьому праці істориків, які створювалися на межі історії, етнології, антропології та соціології. Науковець аналізує елементи досвіду жінок у реаліях, що супроводжували війни та збройні конфлікти – розквартируванні військ, реквізиціях, військових заготівлях, військово-санітарній діяльності.

Такий науковий підхід підтримує і Г. Попадинець, яка розглядає козаків як славних героїв, мужніх, сильних воїнів, людей із твердими життєвими принципами, але також звертає увагу і на недоліки, властиві пересічній людині – зрада, порушення кодексу честі, запродакство. Вона також торкається проблеми участі жінки в житті Запорозької Січі [25].

В. Щербак присвятив окремий розділ свого ґрунтовного дослідження аналізу феномену українського козацтва, чинникам становлення козацької самосвідомості. Крім того, автором

простежено вплив козацтва на різні сфери духовного життя суспільства: релігійну свідомість, політичне мислення, стереотипи морально-етичних цінностей, культуру [40].

Наукову цінність у з'ясуванні окресленої теми становить колективна монографія «Українське суспільство на зламі середньовіччя і нового часу: нариси з історії ментальності та національної свідомості», у якій проаналізовано значення ключових принципів – особиста свобода, козацька демократія, специфіка майнових відносин, служилий статус козацтва – крізь світоглядну та ціннісну призму цієї соціальної верстви. Автори також дали свою версію причин ідеалізації образу козака у пізніші часи, спроби відродити ідеї і принципи Запорозжя [4].

У виданні «Українське козацтво: мала енциклопедія», в якому історикам вдалося зібрати унікальні відомості про Запорозьку Січ, міститься багато інформації і про менталітет, устрій життя, світогляд, культуру козацтва [34].

Аналізуючи світоглядно-етичну систему козацтва, Ю. Фігурний зауважує, що вона ввібрала багато від попередньої епохи, хоча й розвивалася у контексті середньовічних лицарських систем. На його думку, особливий стиль світобачення, моральні якості, організація військового життя і побуту – все це сягало витоків у дохристиянські часи, язичницькі ритуали [35].

Серйозним доповненням до відтворення морального та світоглядного портрету козацтва є праці, присвячені поширеній серед козацької старшини благодійній діяльності та ктиторству. Благодійництво свідчило про патріотизм, благородство, бажання підтримувати українські освітні заклади, церкви, монастирі. Різні аспекти історії доброчинства знайшли своє відображення в історичній літературі. До плеяди науковців, які долучилися до вивчення цієї тематики, належать В. Вечерський, Н. Колосова, А. Коцур, В. Коцур, Г. Коцур, П. Лазечко, О. Путро, М. Слабошпицький, Ф. Ступак [2; 8; 9-10; 11; 15; 26; 30; 32; 38].

Одним із аспектів багатогранної діяльності козацтва стало благодійництво на користь спорудження українських церков і монастирів. Книга В. Вечерського «Гетьманські столиці України» присвячена малодослідженому феномену української історії та культури – історії розбудови гетьманських столиць – Чигирин, Батурина і Глухова та ролі козацької еліти у цьому процесі [2]. Дослідник проаналізував історію ктиторства в період Гетьманщини, зокрема, на прикладі діяльності І. Мазепи, А. Кисіля, Б. та Ю. Хмельницьких, О. та К. Розумовських, коштом яких були споруджені пам'ятки храмового зодчества, резиденції, усипальниці, творячи, таким чином, виключно українську архітектуру на ґрунті національних традицій.

Колектив авторів, який працював над виданням «Доброчинність в Україні: минуле, сучасне майбутнє», у підрозділі «Меценатство періоду Гетьманщини. Іван Мазепа» розглянув доброчинну та ктиторську діяльність гетьмана [38]. Цінним є тлумачення цього явища, як певної політики, яку дослідники пояснювали через призму суспільного обов'язку, неодмінний атрибут належності до еліти, свідому державницьку позицію, спрямовану на створення культурного середовища, що відповідало високим критеріям, які завжди так драгували московських намісників в Україні.

О. Путро дослідив меценатську діяльність останнього гетьмана К. Розумовського [82]. Автор описує чинники, які вплинули на формування світогляду, «європейськості» майбутнього гетьмана, його любов до науки, мистецтва. Розповідається про його виваженість, конструктивність, шляхетність, любов до рідної землі, щирість [26, с. 46]. Після відновлення гетьманського управління в Україні розпочалася відбудова міст Глухова і Батурина [26, с. 54-55]. Автор, на підставі опрацювання архівної бази, наводить факти, коли гетьман особисто запросив з Італії майстра Карло Пеллі, архітекторів Венероні та Бартоліані, які працювали при спорудженні цегляного гетьманського будинку в Батурині. Упродовж 1758 р. у Батурині було побудовано декілька будинків для адміністративних установ, у тому числі, канцелярію. О. Путро проаналізував роль гетьмана у розбудові Київської Академії, Батуринського університету, як першого світського навчального закладу [26, с.82]. Крім розширення автономії, у порівнянні з Московським університетом, поглибленого курсу філософії, передбачалося утворення підготовчої семінарії на 40 здібних учнів із незаможних родин.

Дослідження В. Коцур присвячені історіографічному аналізу висвітлення дефініцій «благодійність», «меценатство», «доброчинність», «ктиторство» в сучасній історичній літературі [11, с.132-136]. Розкриваючи зміст поняття «ктиторство», що тлумачиться як господарське піклування про храм, яке, до речі було досить популярним серед українських гетьманів та

козацьких старшин, авторка наводить приклади з минулого – останній кошовий отаман П. Калнишевський спорудив власним коштом десятки храмів та опікувався справами багатьох церков, давав кошти на їхню реконструкцію та реставраційні роботи.

Суттєвим доповненням до з'ясування феноменальності постаті П. Калнишевського як своєрідного збірного образу козацької еліти є наукові праці та публіцистичні матеріали істориків Анатолія, Галини та Віти Коцурів. А. Коцур у статті «Голгофа останнього гетьмана» звертає увагу на те, що П. Калнишевський збудував власним коштом низку православних храмів, робив коштовні подарунки, опікувався шкільництвом [9]. У іншій публікації істориків подано перелік та опис окремих храмів, споруджених власним коштом П. Калнишевського чи за його сприяння [10]. Все це свідчить про тверді життєві переконання, благородство, унікальні організаторські здібності, вимогливість, чітке усвідомлення ролі української освіти і церкви у збереженні національної ідентичності. Так, за підрахунками дослідників, усього Калниш опікувався будівництвом понад тридцяти храмів. Історики описали ці унікальні архітектурні споруди та подальшу трагічну долю храмів, виконаних у стилі козацького бароко.

У публікації М. Мандрик проаналізовано ряд аспектів діяльності останнього кошового отаман Січі П. Калнишевського, його світоглядні засади і моральні принципи життя, благодійництво [16].

Досліджуючи постать П. Калнишевського, Ю. Шовкун присвятив окремий розділ дисертації рисам характеру останнього запорозького керманіча, переконанням, людським якостям. Дослідження цікаве тим, що у ньому проаналізовано типовий для періоду Гетьманщини приклад українського ктиторства, філантропства, меценатства [39].

У дисертації Н. Колосової зазначається, що специфіка історико-культурного розвитку України зумовила формування національних традицій благодійницької діяльності, позначених своєрідністю, навіть унікальністю (козацьке (гетьманське та старшинське) благодійництво, яке поділялося на державне і приватне, та більшою чи меншою асинхронністю стосовно західноєвропейських та російських [8]. У дисертації Т. Ткаченко проаналізовано основні напрями громадської та благодійної діяльності відомого старшинсько-дворянського роду Галаганів, з'ясовано чинники, що активізували цю діяльність [33].

Отже, історіографічне, історіософське та етнопсихологічне осмислення феноменальності українського козацтва, його унікального способу життя, побуту, характеру, світосприйняття, самоідентифікації свідчить про значний інтерес науковців до цієї тематики. Проте спостерігається певне кількісне і якісне переважання праць історичного характеру, менше психологічного та соціологічного. Питання ментальності не можуть розглядатися звужено, а потребують застосування міждисциплінарного підходу при підборі методів досліджень. Також потребує уніфікації термінологія, оскільки нерідко зустрічаються помилкові ототожнення та звуження змісту декількох дефініцій.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Апанович О. Козацтво – ментальність українського народу / О.М. Апанович // Сучасність. – 1995. – № 9. – С. 104-108.
2. Вечерський В. Гетьманські столиці України / В.Вечерський. – К.: Наш час, 2008. – 320 с. – (Сер. «Невідома Україна»).
3. Грушевський М. Історія України-Руси / М.Грушевський. – К., 1995. – Т. 7. – 628 с.
4. Гуржій О. Українське суспільство на зламі середньовіччя і нового часу: нариси з історії ментальності та національної свідомості / О.Гуржій, В. Матях та ін.: відп. ред. В.А. Смолій / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2001. – 317 с.
5. Данилюк І.В. Етнічна психологія як галузь наукового знання: історико-теоретичний вимір: монографія / І.В.Данилюк. – К.: САММІТ-КНИГА, 2010. – 432 с.
6. Добролюбська Ю. Антропологічна методологія історичних процесів (на прикладі «нової історичної науки»): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук: спец. 09.00.03 «соціальна філософія та філософія історії»/ Ю. Добролюбська. – Одеса, 1999. – 18 с.
7. Коллінгвуд Р.Дж. Идея истории. Автобиография / Р.Дж. Коллингвуд / Пер. и коммент. Ю.А.Асеева. – М.: Наука, 1980. – 486 с.
8. Колосова Н.А. Благодійна діяльність в культурі України в контексті вітчизняних і європейських традицій (кінець ХХ – початок ХХІ ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «історія України» / Н.А. Колосова: КНУКІМ. – К., 2006. – 19 с.

9. Коцур А. Голгофа останнього гетьмана / А.Коцур // Україна молода. – 2003. – 30 жовт. – С. 6.
10. Коцур А. П. Останній кошовий (маловідомі сторінки звитяги, добродчинства і мучеництва останнього кошового отамана Запорозької Січі Петра Калнишевського / А.П. Коцур, Г.Г. Коцур // Свобода слова. – 2004. – 19 серп.
11. Коцур В. Дефініції «благодійність», «меценатство», «добродчинність», «ктиторство» в сучасній історіографії / В.Коцур // Часопис української історії. – 2010. – Вип. 18. – С. 132-136.
12. Кривоший О.П. Два погляди на один об'єкт дослідження: тилова повсякденність жінок козацького Запорожжя в працях Йосипа Ролле та Дмитра Яворницького / О.П.Кривоший // Культурологічний вісник: науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпряни. – Запоріжжя, 2014. – Вип. 32. – С. 19-26.
13. Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький / І.П.Крип'якевич. – Львів: Світ, 1990. – 408 с.
14. Крячко В. Соціодіагностичний ракурс української ментальності: монографія / В.І.Крячко. – К.: Вид-во ТОВ «НВП «Інтерсервіс», 2012. – 248 с.
15. Лазечко П. Меценати української культури / П.Лазечко, Л.Лазечко // Дзвін. – 2003. – №2. – С.116-130.
16. Мандрик М.В. Світоглядні орієнтири Петра Калнишевського: історіографічне осмислення / М.В.Мандрик // Часопис української історії. – 2012. – Вип. 22. – С. 80-86.
17. Марченко Н. Світоглядний вимір глобалізаційних процесів у світі у концептах «цивілізаційний» та «етнічний» / Н. Марченко // Українознавчий альманах. – 2013. – Вип. 11. – С.115-119.
18. Мельник Н.Г. Репрезентація рис національного характеру в українських народних переказах про запорозьких козаків / Н.Г.Мельник // Література світу: поетика, ментальність і духовність. – 2014. – Вип. 4. – С. 194-202.
19. Обушний М. Менталітет українців у цивілізаційному вимірі / М. Обушний // Українознавчий альманах. – 2013. – Вип. 11. – С. 119-122.
20. Пірен М.І. Виховання духовності та консолідація української політичної нації на шляху демократичних змін / М.І.Пірен // Релігія та Соціум. – 2011. – № 2 (6). – С. 82-89.
21. Пірен М.І. Етнополітичні процеси в сучасній Україні / М.І.Пірен. – К., 1999. – 204 с.
22. Пірен М.І. Етнопсихологія: підруч. / М.І.Пірен. – К.: Університет «Україна», 2011. – 526 с.
23. Пірен М.І. Національна ідентичність сучасної української еліти як чинник консолідації суспільства та реалізації демократичних реформ / М.І. Пірен // Публічне управління: теорія та практика: зб. наук. пр. Асоціації докторів наук з держ. упр. – Х.: ДокНаукДержУПр, 2013. – Вип. 2. – С. 62-70.
24. Поліщук І.О. Традиційна українська ментальність у політичному контексті / І.О. Поліщук // Гілея: науковий вісник. – 2013. – Вип. 68. – С. 626-631.
25. Попадинець Г. Національна ментальність як чинник розвитку української правової культури (від княжої доби до кінця XVIII ст.) / Г. Попадинець // Вісник Львівського університету. Філософські науки. – 2007. – Вип. 10. – С. 222-233.
26. Путро О. Гетьман Кирило Розумовський та його доба : монографія: в 2-х ч. / О. Путро. – К., 2008. – Ч. 1. – 240 с.
27. Рибалка В.Г. Генеза етикету в контексті загальнолюдських цінностей / В.Г. Рибалка, І.В. Гавриш // Наук. записки Харк. ун-ту Повітр. сил. Серія: Соц. філос., психологія. – 2009. – Вип. 2. – С. 31-51.
28. Рубан А.О. Теоретико-методологічні основи формування української ментальності в контексті історико-філософського аналізу / А.О.Рубан // Мультиверсум: філософський альманах. – К.: Український Центр духовної культури, 2004. – Вип. 40. – С. 86-96.
29. Савчинський В.Е. Феномен свободи й «волі» як компонент міліарної культури й менталітету українського козацтва / Гілея: науковий вісник. Серія: Філософія. – 2007. – Вип.10. С. 274-283.
30. Слабошпицький М. Українські меценати. Нарис з історії української культури / М. Слабошпицький. – К.: Українська книга, 2001. – С. 54-92.
31. Сойчук Р.Л. Сутність феномена українського менталітету / Р.Л. Сойчук // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Зб. наук. праць. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. – 2011. – Вип. 21. – С.243-254.
32. Ступак Ф.Я. Благодійність та суспільна опіка в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.) / Ф.Я. Ступак. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. – 269 с.
33. Ткаченко Т.В. Громадська та благодійна діяльність Г.П. Галагана: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «історія України» / Т.В.Ткаченко. – К., 2003. – 20 с.
34. Українське козацтво: Мала енциклопедія. – К.: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2002. – 568 с.
35. Фігурний Ю. Архаїчні елементи культури козацтва в контексті українознавства [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ethnography.national.org.ua/lib/koz_archaic.html
36. Франк С. Духовные основы общества / С.Франк. – М.: Республика, 1992. – 512 с.

37. Фурман А.В. Психокультура української метальності: 3-є наук. вид. / А.В. Фурман. – Тернопіль: НДІ МЕВО, 2014. – 168 с.
38. Хілецький Г. Добродійність в Україні: минуле, сучасне майбутнє / Хілецький Г., Семашко О., Дума Л. – К.: Гурт, 1998. – 44 с.
39. Шовкун Ю. Політико-адміністративна, господарська, благодійна та військова діяльність П. Калнишевського: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «історія України» / Ю.І.Шовкун. – Переяслав-Хмельницький, 2008. – 18 с.
40. Щербак В. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV - середина XVII ст. – К.: Видавничий дім «KM Academia», 2000. – 300 с.
41. Юнг К.Г. Архетипи і колективне несвідоме / К.Г.Юнг [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://astrolabium.com.ua/arhetyru_i_kolektyvne_nesvidome-jung_karl_gustav.html
42. Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна) / Н.М. Яковенко. – К.: Наук. думка, 1993. – 260 с.

REFERENCES

1. Apanovych O. Kozactvo – mental'nist' ukrai'ns'kogo narodu / O.M. Apanovych // Suchasnist'. – 1995. – № 9. – S. 104-108.
2. Vechers'kyj V. Get'mans'ki stolyci Ukrai'ny / V. Vechers'kyj. – K.: Nash chas, 2008. – 320 s. – (Ser. «Nevidoma Ukrai'na»).
3. Grushevs'kyj M. Istorija Ukrai'ny-Rusy / M. Grushevs'kyj. – K., 1995. – Т. 7. – 628 s.
4. Gurzhij O. Ukrai'ns'ke suspil'stvo na zlami seredn'ovichchja i novogo chasu: narysy z istorii' mental'nosti ta nacional'noi' svidomosti / O.Gurzhij, V. Matjah ta in. : vidp. red. V.A. Smolij / NAN Ukrai'ny. In-istorii' Ukrai'ny. – K., 2001. – 317 s.
5. Danyljuk I.V. Etnichna psihologija jak galuz' naukovogo znannja: istoryko-teoretychnyj vymir: monografija / I.V. Danyljuk. – K.: SAMMIT-KNYGA, 2010. – 432 s.
6. Dobroljubs'ka Ju. Antropologichna metodologija istorychnyh procesiv (na prykladi «novoї istorychnoi' nauky»): avtoref. dys. na zdobuttja nauk. stupenja kand. filos. nauk: spec. 09.00.03 «social'na filosofija ta filosofija istorii'»/ Ju. Dobroljubs'ka. – Odesa, 1999. – 18 s.
7. Kollingvud R.Dzh. Ideya istorii. Avtobiografiya / R.Dzh. Kollingvud / Per. i komment. Yu.A.Aseeva. – M.: Nauka, 1980. – 486 s.
8. Kolosova N.A. Blagodijna dijalnist' v kul'turi Ukrai'ny v konteksti vitchyznjanyh i jevropejs'kyh tradycij (kinec' XX – pochatok XXI st.): avtoref. dys. na zdobuttja nauk. stupenja kand. ist. nauk: spec. 07.00.01 «istorija Ukrai'ny» / N.A. Kolosova: KNUKIM. – K., 2006. – 19 s.
9. Kocur A. Golgofa ostann'ogo get'mana / A. Kocur // Ukrai'na moloda. – 2003. – 30 zhovt. – S. 6.
10. Kocur A. P. Ostannij koshovyj (malovidomi storinky zvytyjagy, dobrochynstva i muchenyctva ostann'ogo koshovogo otamana Zaporoz'koi' Sichi Petra Kalnyshevs'kogo / A.P. Kocur, G.G. Kocur // Svoboda slova. – 2004. – 19 serp.
11. Kocur V. Definicij «blagodijnist'», «mecenatstvo», «dobrochynnist'», «ktytorstvo» v suchasnij istoriografii' / V. Kocur // Chasopys ukrai'ns'koi' istorii'. – 2010. – Vyp. 18. – S. 132-136.
12. Kryvosyij O.P. Dva pogljady na odyń ob'jekt doslidzhennja: tylova povsjakdennist' zhinok kozac'kogo Zaporozhzhja v pracjah Josypa Rollje ta Dmytra Javornyc'kogo / O.P. Kryvosyij // Kul'turologichnyj visnyk: naukovo-teoretychnyj shhorichnyk Nyzhn'oi' Naddniprojanshhyny. – Zaporizhzhja, 2014. – Vyp. 32. – S. 19-26.
13. Kryp'jakevych I. P. Bogdan Hmel'nyc'kyj / I.P. Kryp'jakevych. – L'viv: Svit, 1990. – 408 s.
14. Krjachko V. Sociodiagnostychnyj rakurs ukrai'ns'koi' mental'nosti: monografija / V.I. Krjachko. – K.: Vyd-vo TOV «NVP «Interservis», 2012. – 248 s.
15. Lazechko P. Mecenaty ukrai'ns'koi' kul'tury / P. Lazechko, L. Lazechko // Dzvin. – 2003. – № 2. – S. 116-130.
16. Mandryk M.V. Svitogljadni orijentyry Petra Kalnyshevs'kogo: istoriografichne osmyslennja / M.V. Mandryk // Chasopys ukrai'ns'koi' istorii'. – 2012. – Vyp. 22. – S. 80-86.
17. Marchenko N. Svitogljadnyj vymir globalizacijnyh procesiv u svitu u konceptah «cyvilizacijnyj» ta «etnichnyj» / N. Marchenko // Ukrai'noznachnyj al'manah. – 2013. – Vyp. 11. – S. 115-119.
18. Mel'nyk N.G. Reprerentacija rys nacional'nogo harakteru v ukrai'ns'kyh narodnyh perekazah pro zaporoz'kyh kozakiv / N.G. Mel'nyk // Literatura svitu: poetyka, mental'nist' i duhovnist'. – 2014. – Vyp. 4. – S. 194-202.
19. Obushnyj M. Mentalitet ukrai'nciv u cyvilizacijnomu vymiri / M. Obushnyj // Ukrai'noznachnyj al'manah. – 2013. – Vyp. 11. – S. 119-122.
20. Piren M.I. Vyhovannja duhovnosti ta konsolidacija ukrai'ns'koi' politychnoi' nacii' na shljahu demokratychnyh zmin / M.I. Piren // Religija ta Socium. – 2011. – № 2 (6). – S. 82-89.

21. Piren M.I. Etnopolitychni procesy v suchasnij Ukraini / M.I. Piren. – K., 1999. – 204 s.
22. Piren M.I. Etnopsychologija: pidruch. / M.I. Piren. – K.: Universytet «Ukrainna», 2011. – 526 s.
23. Piren M.I. Nacional'na identychnist' suchasnoi' ukrain's'koi' elity jak chynnyk konsolidacii' suspil'stva ta realizacii' demokratychnyh reform / M.I. Piren // Publichne upravlinnja: teorija ta praktyka: zb. nauk. pr. Asociacii' doktoriv nauk z derzh. upr. – H.: DokNaukDerzhUPr, 2013. – Vyp. 2. – S. 62-70.
24. Polishhuk I.O. Tradycijna ukrain's'ka mental'nist' u politychnomu konteksti / I.O. Polishhuk // Gileja: naukovyj visnyk. – 2013. – Vyp. 68. – S. 626-631.
25. Popadyneč G. Nacional'na mental'nist' jak chynnyk rozvytku ukrain's'koi' pravovoi' kul'tury (vid knjazhoi' doby do kincja HVIII st.) / G. Popadyneč // Visnyk L'viv's'kogo universytetu. Filosofs'ki nauky. – 2007. – Vyp. 10. – S. 222-233.
26. Putro O. Get'man Kyrylo Rozumov's'kyj ta jogo doba : monografija: v 2-h ch. / O. Putro. – K., 2008. – Ch. 1. – 240 s.
27. Rybalka V.G. G'eneza etyketu v konteksti zagal'noljud's'kyh cinnostej / V.G. Rybalka, I.V. Gavrysh // Nauk. zapysky Hark. un-tu Povitr. syl. Serija: Soc. filos., psihologija. – 2009. – Vyp. 2. – S. 31-51.
28. Ruban A.O. Teoretyko-metodologichni osnovy formuvannja ukrain's'koi' mental'nosti v konteksti istoriko-filosofs'kogo analizu / A.O. Ruban // Mul'tyversum: filosofs'kyj al'manah. – K.: Ukrain's'kyj Centr duhovnoi' kul'tury, 2004. – Vyp. 40. – S. 86-96.
29. Savchyn's'kyj V.E. Fenomen svobody j «voli» jak komponent miliarnoi' kul'tury j mentalitetu ukrain's'kogo kozactva / Gileja: naukovyj visnyk. Serija: Filosofija. – 2007. – Vyp. 10. S. 274-283.
30. Slaboshpyc'kyj M. Ukrain's'ki mecenaty. Narys z istorii' ukrain's'koi' kul'tury / M. Slaboshpyc'kyj. – K.: Ukrain's'ka knyga, 2001. – S. 54-92.
31. Sojchuk R.L. Sutnist' fenomena ukrain's'kogo mentalitetu / R.L. Sojchuk // Aktual'ni problemy vitchyznjanoi' ta vsesvitnoi' istorii': Zb. nauk. prac'. Naukovi zapysky Rivnens'kogo derzhavnogo гуманитарного universytetu. – 2011. – Vyp. 21. – S. 243-254.
32. Stupak F.Ja. Blagodijnist' ta suspil'na opika v Ukraini (kinec' XVIII – pochatok XX st.) / F.Ja. Stupak. – K.: In-t istorii' Ukrainy NAN Ukrainy, 2009. – 269 s.
33. Tkachenko T.V. Gromad's'ka ta blagodijna dijal'nist' G.P. Galagana: avtoref. dys. na zdobuttja nauk. stupenja kand. ist. nauk: spec. 07.00.01 «istorija Ukrainy» / T.V. Tkachenko. – K., 2003. – 20 s.
34. Ukrain's'ke kozactvo: Mala encyklopedija. – K.: Geneza; Zaporizhzhja: Prem'jer, 2002. – 568 s.
35. Figurnyj Ju. Arhai'chni elementy kul'tury kozactva v konteksti ukrain'noznavstva [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://etnography.national.org.ua/lib/koz_archaic.html
36. Frank S. Dukhovnye osnovy obshchestva / S. Frank. – M.: Respublika, 1992. – 512 s.
37. Furman A.V. Psyhokul'tura ukrain's'koi' mental'nosti: 3-je nauk. vyd. / A.V. Furman. – Ternopil': NDI MEVO, 2014. – 168 s.
38. Hilec'kyj G. Dobrochynnist' v Ukraini: mynule, suchasne majbutnje / Hilec'kyj G., Semashko O., Duma L. – K.: Gurt, 1998. – 44 s.
39. Shovkun Ju. Polityko-administratyvna, gospodars'ka, blagodijna ta vijs'kova dijal'nist' P. Kalnyshevs'kogo: avtoref. dys. na zdobuttja nauk. stupenja kand. ist. nauk: spec. 07.00.01 «istorija Ukrainy» / Ju.I. Shovkun. – Perejaslav-Hmel'nyc'kyj, 2008. – 18 s.
40. Shherbak V. Ukrain's'ke kozactvo: formuvannja social'nogo stanu. Druga polovyna HV - seredyna HVII st. – K.: Vydavnychyj dim «KM Academia», 2000. – 300 s.
41. Jung K.G. Arhetypy i kolektyvne nesvidome / K.G. Jung [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://astrolabium.com.ua/arhetypy_i_kolektyvne_nesvidome-jung_karl_gustav.html
42. Jakovenko N.M. Ukrain's'ka shljahta z kincja HIV do seredyny HVII st. (Volyn' i Central'na Ukraina) / N.M. Jakovenko. – K.: Nauk. dumka, 1993. – 260 s.

Kotsur V. Theoretical and methodological cognition of cossack mentality in scientific discourse.

The article revealed the use of definitions of «mindset», «mentality», «spirit of the people», «Ukrainian mentality», «Cossack mentality». The state of problem's research is analyzed in the work of scientists at the turn of history, historiography, ethnology, ethnic psychology. Article deals with general theoretical framework of representativeness's study of Ukrainian national figure in the ideological and moral portrait of the Cossacks. In this context consider the peculiarities of phenomenon of Ukrainian Cossacks in the light of modern theoretical and methodological criteria for assessment of the theme. Works on common among Cossacks charity and philanthropy are an important part of finding out the Cossack mentality. Concept of Ukrainian mentality is reflected through the psychohistory as a scientific field and the reality of society.

Keywords: *mindset, mentality, historiography, ethnic psychology, psychohistory, Ukrainian Cossacks, charity.*

Одержано 28.02.2017